

KAZAK SÖZLÜ GELENEĞİNDE HZ. ALİ CENKNÂMELERİ*

Hz. Ali Cenknâmes in The Kazakh Oral Tradition

Zubaida SHADKAM**

Nazym KAİRANBAYEVA***

Öz

Tarih açısından söz yazıdan çok önce meydana geldiği için sözlü kültür ürünleri daha eskidir. Destanlar, şiirler, oyunlar, halk hikâyeleri ve mitler gibi geçmişten kalan sözlü kültür ürünleri bütün toplumlarda bulunmaktadır. Sözlü kültür ve edebiyat ürünleri bireylerin belleğinde her zaman hazır bulunduğu için konar göçer yaşayan toplumlarda bu ürünlerin oluşumu, kullanımı ve uygulanması daha kolay ve hesaplıdır. Bu nedenle Orta Asya Türk soylu halklarının sözlü kültür ve edebiyatı yazılı kültür ürünlerine göre daha çeşitli ve daha zengindir. Bu zengin sözlü kültür geleneğinde vatan, anne, çocuk ve sevgiliye karşı besledikleri sevgi ve aşk duygularını çeşitli destanlar, jırlar, hikâyeler şeklinde nesilden nesile aktarmışlardır.

Doğa ile iç içe yaşayan göçebe Kazaklar taşıdıkları kültürel ve manevi değerlerini ne doğal afetlerde ne de sosyal-siyasi ve ekonomik buhranlarda kaybetmiş ve bu değerleri koruma yollarını bilmişlerdir. Onlar, asırlar boyu ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa destanlar, hikâyeler, masallar, jırlar, atasözleri, ağıtlar ve alkış karşı şeklinde aktarılmış günümüze kadar ulaşmışlardır. Orta Asya bozkırlarında hayatta kalma ve zorluklar ile mücadelelerinde gösterdikleri kahramanlık ve bahadırılıklarını Alpamış Batır, Kobılandı Batır, Karasay Batır gibi destanlarda ve jırlarda söze dökmüşlerdir.

İslamiyet'i kabul ettikten sonra İslam dininin temellerini ve şartlarını öğretmek, Peygamberimizin sünnetini, O'na ve sahabilere karşı sevgi ve saygıyı öğretmek ve yaymak için Kazak batırlık jırları denilen kahramanlık destanları arasında dini destanlar da görülmeye başladı. Dini destanlar arasında Allah ve Peygamber efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) sevgisini, Müslümanlık, adalet, sadakat, dürüstlük, mertlik ve cesaret, güzel ahlak gibi ananeleri aşılayan Hz. Ali (r.a.)'nin savaşları, kahramanlık ve fedakarlıklarının anlatıldığı cenknâmeler tüm Müslümanlar tarafından büyük sevgi ile bilinen ve anlatılan destanlardır. Çalışmada, özel koleksiyonlarda, Almatı kütüphanelerinin Nadir ve Yazma Eserler Bölümünde kayıtlı olan Hz. Ali'nin cenknâmelerinin matbu (Boztorgay, Darıga Kız, Hz. Ali Cengi, Kıssa-i Saranbay, ...) ve yazma nüshalarından (Salsal ve Kıssa-i Risale-i Cenknâme-i Şah-i Merdan) gibi metinlerden örnekler vererek muhteva, dil ve tür özelliklerinden bahsederek bu metinlerin incelenip araştırılmasına dikkat çekmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Gelenek, Kazak Sözlü Kültürü, Batırlık Jırları, Hz. Ali Cenknâmeleri.

Abstract

In terms of history, oral cultural products are older, as speech occurred long before writing. Oral cultural products from the past such as epics, poems, plays, folk tales and myths are found in all societies. Since the products of oral culture and literature are always present in the memory of individuals, their formation, use, and application are easier and more affordable in societies that live

* Geliş Tarihi: 23.06.2021, Kabul Tarihi: 23.10.2021. DOI: 10.34189/hbv.101.007

** Associate Prof. of Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, Turksoy Department, zubaida.68@gmail.com, zubaida.shadkam@kaznu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2080-3671>

*** PhD Student of Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Department of Turkology and Language Theory, kairanbayeva.n.n@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3408-0876>

in the form of nomadic monarchy. For this reason, the oral culture and literature of the Central Asian Turkic people are more diverse and richer than the written cultural products. In this rich oral culture tradition, they have transferred their feelings of love and affection towards motherland, mother, child and lover from generation to generation in the form of various epics, tears and stories.

Nomadic Kazakhs, living in harmony with nature, did not lose their cultural and spiritual values neither in natural disasters nor in social-political and economic crises, and they knew the ways to protect them. They have survived to the present day, which have been transmitted for centuries from generation to generation in the form of epics, stories, tales and tears, proverbs, and laments. They have expressed their heroism and prowess in their struggle with survival and difficulties in the steppes of Central Asia in epics and jırs such as Alpamys Batyr, Kobylandy Batyr, and Karasay Batyr.

After accepting Islam, religious epics began to be seen among the heroic epics called Kazakh batyr jırs in order to teach the basics and conditions of the religion of Islam, as well as to teach and spread the Sunnah of the Prophet, love and respect towards Him and His companions. Among the religious epics about Allah, love for the Prophet Muhammad (peace and blessings be upon him), Hazrat Ali's battles that instil values such as justice, loyalty, honesty, courage, good morality, the heroism, and sacrifices narrated in cenknâmes were known and told with great love by all Muslims.

In the study, the printed copies of Hazrat Ali's cenknâmes (Boztorgay, Dariga Kız, Hazrat Ali Cengi, Kıssa-i Saranbay) and manuscript copies (Salsal and Kıssa-i Risale-i Cenknâme-i Şah-i Merdan) by giving examples from texts such as the content, language and genre features, it will be tried to draw attention to the examination and research of these texts.

Keywords: Oral tradition, Kazakh oral culture, batırlık jırs, Cenknâmes of Hazrat Ali.

Giriş

Sosyal değerler ve normların belirlediği kültürel kimlik millî benlikle beslenip, insanlarda sorumluluk bilincini oluşturur. Tarihi ve kültürel birlikteliğe sahip insanlar, ortak değerler doğrultusunda aynı amaç için çaba sarf ederler. Toplum tarafından tanınan, aynı amaca hizmet eden her düşünce ve davranış insanların birtakım ihtiyaçlarını karşılar. Kültürel yapının zenginliğini gösteren halk bilimi ürünleri, toplumda ortak değer yargılarındaki birliğin sağlanmasında önemli roller üstlenir.

Toplumun işleyişinde her bir sosyal hareketin, geleneğin ve sosyal normun katkısı büyüktür. Toplum içinde işlevini yitiren her kurum yok olmaya mahkumdur. “Bu anlamda efsane, destan, masal, hikâye, fıkra, türkü gibi halk edebiyatı ürünleri sahip oldukları gelenek taşıyıcılığı, eğitime, sosyal motivasyon, yararlılık, bütünleştiricilik, dengeleme, bir düşünceyi destekleme, sosyal eleştiri ve denetim mekanizması, dikkat çekme, az sözle çok şey anlatma, son sözü söyleme [...] gibi fonksiyonlarıyla sosyal yapının güçlü tutulmasında çok önemli görevler yüklenmektedir” (Eker, 2008, 326).

Sözün ve sözlü geleneğin birleştirici ve bütünleştirici özelliğini Ong da şu şekilde anlatmaktadır: “Fiziksel yapısı sestem olduğu için, söylenen söz insanın içinden gelir ve insanları birbirine bilinçli iç yapılar, kişiler olarak bağlar; birbirine sınımsız bağlı insan kümeleri oluşturur. Konuşmacı/anlatıcı bir topluluğa seslenirken, dinleyiciler hem kendi aralarında hem konuşmacıyla/anlatıcıyla bir bütündürler” (Ong, 2014, 93). Türk kültüründe bu görevi yapan hikâyeciler, *jırsı* ve ozanlar destanları anlatırken

kitlelere kültürel değerleri aşılıp dinleyiciler arasında bir bağ, beraberlik ve birliktelik kurmaktadır. Bu nedenle ozanlar, *jrşılar* (yır söyleyenler) ve anlatıcılar her zaman toplumda önemli konuma sahip olmuşlardır. Öcal Oğuz'a göre: "Destan, ilkel ve popüler bir anlatı çevresinin içinde doğan, gerçek veya kurmaca, olağanüstü ve mitolojik kahramanların maceralarını şiir veya şarkı diliyle ve çoğu zaman bir müzik aleti eşliğinde anlatan, anonim veya unutulmuş bir şair tarafından yaratılan, fakat şairin maceranın içinde duygu veya eylem olarak yer almadığı 'edebiyat eseri' olarak karşımıza çıkmaktadır" (Oğuz, 2004, 6).

Sözlü geleneğin önemli ürünlerinden biri olan destanlar; bir halkın kültürel, toplumsal ve tarihi değerleriyle beraber kendinde barındırdığı dinî ve manevi değerlerle ilgili öğeler konusunda da zengin bir *janırdır*. "Eski Türk dininden Şamanizm'e, Budizm'den İslamiyet'e Türklerin tarihi süreçte mensup oldukları tüm din ve inanç sistemlerine dair kabul ve uygulamalarla ilgili hususlar destanlarda çok defa işlenmiştir. Öyle ki özellikle İslamiyet'in kabulüyle birlikte başlı başına dinî motifler etrafında anlatılan destanlar sözlü gelenekte önemli bir yere sahip olmuştur" (Duran, 2019, 224).

Sözlü gelenekte hamasi ve kahramanlık destanları en eski ve en zengin *janırlardan* biridir. Öcal Oğuz'a göre: "Türk sözlü kültür birikiminin önemli bir bölümünü meydana getiren destanların oluşması ve günümüze gelebilmesi için çeşitli safhalardan (5 safhadan) geçmesi gerektiğinin kaçınılmazlığı, eldeki destanlarımızın incelenmesinden kolaylıkla anlaşılabilir" (Oğuz, 2000, 51-52).

"Destanlar, toplumların, özellikle de uzun süre sözlü geleneğe ağırlık vermiş toplumların hem "millî hafızası" hem de "millî şuuru"nu ihtiva eden mirasıdır. Onlar, sadece birer öykü ve övünme anlatıları değil, bir toplumun sanat ve edebiyat hazinelerinin sergilendiği müzelerdir. Destani eserler, yalnızca tarihte yaşamış veya yaşadığına inanılan kahramanların yaptıkları işler, gösterdikleri başarıları, fethettikleri ülkeleri ve kazandıkları zaferlerden bahsetmez, aynı zamanda geçmişî yansıtmakla beraber geçmişle gelecek arasında kurulmuş ve her basamağı belli bir dönemin ürünleri ile süslenmiş bir sanat merdiveni olarak da görülebilir" (Arıkan, 2007, 7).

"14. yüzyıl Türk edebiyatındaki hikâye türünün ilk kaynakları, Kur'an kıssaları, enbiya ve evliya menkıbeleri ile din büyüklerinin efsaneleştirilmiş kişilikleri çevresinde beliren söylentilerdir. İnsanların hayatları etrafında teşekkül eden bu efsanevi anlatımlar, dinî inanç, cihat fikri, gazilik ve şehitlik üzerine bina edilmiştir. Bu tür eserler bünyelerinde daha çok dinî, tasavvufî ve ahlaki esasları taşır" (Atalan, 2020, 12).

Türkler zengin sözlü geleneğinde vatan, anne, çocuk ve sevgiliye karşı besledikleri sevgi ve aşk duygularını çeşitli *jrılar*, hikâyeler, destanlar şeklinde kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar bu geleneği devam ettirmişlerdir. İnsanlar vatanını, ailelerini ve sevdiklerini, inanç ve dinî değerlerini düşmanlardan koruma uğruna çeşitli badireleri ve zorlukları göğüsleyip, korkmadan savaşan kahramanların

gösterdikleri cesaret ve fedakarlıkları ağızdan ağıza, nesilden nesile aktararak kahramanlık destanlarını meydana getirmişlerdir. Bu süreçte yapılan kahramanlıklar olağanüstü olaylara dönüşüp efsaneleşip mitleşiyor.

Bu da hikâyecinin hayal gücünün sözlü anlatı becerisine yansiyarak sözlü edebiyatı zenginleştirmekte ve destanın etkisini kalıcı ve güçlü kılmaktadır. Dinleyicinin benliğinde, hafızasında kolayca yer ediniyor kalan bu hikâyeye ve destan türleri nesilden nesile etkisini koruyup sonradan yazıya aktarılmasıyla birçok kültürde korunmaya alınıp, baskı ve yayın sistemi ile daha geniş kitlelere ulaşmış ve yayılmıştır. Vatan, inanç ve din uğruna yapılan mücadeleler ve savaş meydanlarında yapılan kahramanlıkların çoğu Kazakça *batırlık jırları*nda yani kahramanlık destanları ile cenknâmelerde anlatılmaktadır. Bu kategorideki eserlerde ana karakterler sadece tarihsel figürler olarak değil, aynı zamanda destansı bir kahraman imajında da bireyselleştiriliyorlar. Tarihsel gerçekler ve olaylar gizlenir ve figürler ya dini ya da efsanevi, masalsi ya da tek kelime ile folklorik karaktere dönüşürler (Alibek, 21 Haziran 2021).

Destanlardaki kahramanlar isteklerini hemen elde edip, amaçlarına en kısa zamanda ulaşmayı başaran, kendi şahsi bireysel menfaati ve sorunları yerine köyünün, memleketinin, halkının, aşiretinin menfaati ve sorunlarını çözmek için savaşan duygusal, güçlü ve dürüst karakter olarak destanlaşıyorlar (Konıratbayev, 1991).

Başlangıçta saraylarda anlatılan bu cenknâmeler dönemin fakihleri, şeyyadları, meddahları tarafından saray ve havas ortamından halk arasına yayılmasına sebep olmuşlardır. “Bu vasıflarıyla dini-kahramanlık anlatıları Türk milletinin sosyo-kültürel hayatını, ideolojisini, dünya görüşünü ve edebi dilini yapılandıran zengin bir kaynak hüviyetindedir” (Saluk, 2018, 73).

Anadolu sahasında Hz. Ali cenknâmeleri üzerinde kapsamlı çalışmalar yapan İsmet Çetin, cenknâmelerin beslendiği kaynakların İslam tarihi, dinî kıssalar ve menkıbeler ile efsaneler olduğunu belirterek, “cenknâmeler hangi kültür kaynağından bizim edebiyatımıza gelmiş olursa olsun, genel kabullerimize, inanç dünyamıza ve edebi zevkimize uyduğu için Türk edebiyatının bir unsuru ve müstakil olarak işlenen bir türüdür” (Çetin, 1997, 456) demektedir.

1. Kazak Destanları ve Sınıflandırmaları

10.-15. yüzyıllarda Orta Doğu, Yakın Doğu ve Güney Doğu Asya halkları (Arap, İran, Tacik, Özbek, Türkmen, Azerbaycan) edebiyatını zirveye ulaştıran, duygu ve heyecan yüklü *Leyla ile Mecnun*, *Hüsrev ile Şirin*, *Yusuf u Züleyha*, *Muhabbetnâme*, *Köroğlu*, *İskendernâme* ve Firevsi'nin *Şahnâme*'si gibi baş yapıtların tercümelerinin yanı sıra Kazak halkının sözlü kültür ürünü olan *Kozi Körpeş - Bayansulu* (12.-14. yy.), *Kız Jibek* (17. yy.), *Ayman-Şolpan* (19. yy. 'ın ilk yarısı), *Kobilandı Batır*, *Alpamis Batır*, *Dosan Batır*, *Beket Batır* gibi aşk, kahramanlık ve savaş konulu destanları da görebiliyoruz.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazak şairleri ve ozanları nazire türüne daha yoğun ilgi göstermişler ve o zamana kadar halk arasında pek tanınmayan ve bilinmeyen birçok yapıtı da ortaya çıkarmışlardır. Ekim devrimine kadarki zaman diliminde içeriği şark olayları ve motifleri temelinde kurulan *Hatem-i Taii* / Cömert Hatem (1848), *Kıssa-i Tamimdar* (1866), *Kıssa-i Said Battal* (1978), *Kıssa-i Hazret-i Ali* (1896), *Kıssa-i Vaka-i Kerbela* (1897) gibi onlarca edebi ürün okuyucuya sunulmuş, manevi ve kültürel mirasımızın arasında yerlerini almıştır. Tarihimizin çeşitli dönemlerinde ortaya çıkan bu kültürel değerlerimiz, edebi mirasımız babadan oğula, sözlü olarak aktarılmıştır. Bu uzun süreçte destanlar, *jırlar*, nazireler halk şairleri ve ozanlarının repertuarlarında çeşitlenerek birikmiştir. Bazıları yok olma eşiğine gelse de bazıları değişik versiyonları ile halk arasında hayat kazanmıştır (Kalijanov, 2015).

Kazak halkının asırlar boyu nesilden nesile aktarıla gelen manevi ve kültürel mirasının önemli parçaları olan bu ürünler eski ve tarihi metinler şeklinde Almatı Kazakistan Milli Kütüphanesi Nadir ve Yazma Eserler Bölümü başta olmak üzere (bk. Kabadayı vd., 2021) Kazakistan kütüphanelerinde nadir kitaplar ve el yazması eserler arasında korunmuş ve günümüze kadar ulaşmışlardır.

“Uzun yıllardır hâkim olan otoriter yönetim ve siyasi sistemin (Sovyet sistemi) başta İslam olmak üzere dini değerleri baltaladığı iyi bilinmektedir. Onlar “*Dünyayı kökünden yenileyeceğiz!*” sloganıyla dini değerleri ne görmek ne de bilmek istediler.

Böylece bir halkın kültürel mirası olan efsaneler, masallar, hikâyeler, nesepnâmeler, destanlar olması gerektiği gibi derlenip toplanmadı, gerekli önem verilip değerlendirilmedi. Sovyet Yönetiminde camilerin kapanıp ve yıkıldığı dönemde İslam dini ve tarihi ile mevcut kitaplar ve yazılar da yok edildi” (Berdibay, 1995, 22).

Kazakistan’da 19. yüzyıl ve 20. yüzyılda ilk başta Çarlık Rusya daha sonra ise SSSB dağılıncaya dek oluşan Rus baskısı sırasında birçok İslami anlatı yazıya geçirilememiş ve halk hafızası ile sözlü kültürde yaşamıştır. Bunun da en önemli sebebi Rus politikası gereği birleştirici unsur olacak bu ananelerin sansür ile engellenmesidir. Bu dönemde plânlı olarak halka Hristiyanlık dayatılmış; halkın etnik kökeni, dili, dini değerleri ve inançları hiç önemsenmemiştir. Bu dönemde birçok aydın tutuklanmış, halkı birleştirecek, millî ve dinî birliği uyandıracak eserler toplatılmıştır (Kuş, 2019).

Kosan da bu durumu: “Genel olarak, Kazak folklorunda destan *janrı* en az incelenen ve araştırılan dal ve alan olmuştur. Çünkü onların ana teması Müslüman olan Doğunun eski devirlerdeki feodal yaşamının tasviri ve betimlemesi olmasındadır” (Kosan, 25 Mayıs 2021) diyerek açıklamaktadır.

Berdibay da: “Elbette uzun süredir (halktan, araştırmacılardan) gizlenen, yanlış yorumlanan, reddedilen, zararlı, eski, okunması ve anlaşılması zor olan el yazmaları ve tarihi metinleri eksiksiz bir şekilde kamuoyuna sunmak için birçok hazırlık yapıp okuyuculara bu mirasın örneklerini tanıtmamızın ve sunmamızın gerekli olduğuna

inanıyoruz” (Berdiyev, 1995, 22-23) şeklinde görüşünü beyan etmiştir.

Kazak folkloru Ekim devriminden çok önce Ş. Ualihanov, I. Altinsarin, N. Abramov, N. Katanov, V. Radlov gibi bilim adamları tarafından da araştırma konusu olmuştu. Daha sonra Sovyet araştırmacıları tarafından da Kazak kültürü üzerinde ciddi çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Kazak sözlü kültürü ve geleneğinin temel ürünlerinden olan destanlar üzerinde çalışmalar yapan K. Baravkov Orta Asya ve Kazakistan halklarının destanlarını: a- Kıpçak, b- Oğuz-Türkmen, c- Kırgız destanları olarak 3 gruba ayırmış (Konıratbayev, 1991).

A. Margulan ise Kazak (Oğuz-Kıpçak) destanlarını:

1. Eski zamanlarda meydana gelen destan (5.-11. yy.),
2. Tarihsel dönemde oluşan destan (13.-14. yy.),
3. Nogaylı destan (15.-16. yy.),
4. Jongar istilasıyla ilgili meydana gelen destan (18 yy.),
5. Zalim Beyler ve hanlara karşı verilen mücadeleyi anlatan destan,
6. Sovyet döneminde oluşan destan (Margulan, 1946) şeklinde tarihsel yönden sınıflandırmıştır.

Kazak destanlarını çıkış kaynağı ve *janrı* bakımından A. Konıratbayev on farklı gruba bölmüştür:

1. Masalsı destanlar (*Er Töstik, Kula Mergen* vd.),
2. Türk Kağanlıkları dönemine ait (*Orhon Yazıtları, Kül Tigin destanı*),
3. Oğuz destanı (*Dede Korkut Kitabı, Oğuznâme*),
4. Boy destanlar (*Alpamis, Kobılandı* vd.),
5. Lirik destanlar (*Kozı Körpeş, Kız Jibek*),
6. Nogay destanlar (*Orak-Mamai, Karasai-Kazı*),
7. Tarihi destanlar (*Dosan Batır, Beket, 1916 yılı manzumeleri*),
8. Doğu destanlar (*Rüstem Destanı* vd.),
9. Telif destanlar (*Esmambet, Ötegen Batır* vd.),
10. Sovyet dönemi destanlar (*Amangeldi, Tölegen destanları*) (Konıratbayev, 1991, 133).

“Azibayeva Kazak destanlarını:

- Köne Epos (Arkaik Destan),
Kahramandıq epos (Kahramanlık Destanı),
Ğaşığıq/ Romandıq Epos (Aşk Konulu Destanlar),
Tariyhı Epos (Tarihi Destan) ve

Dastandıq Epos (Dastanlık Destan) olmak üzere beş gruba ayırdığın ve Dastandıq eposların ortaya çıkış zamanları ve türsel özelliklerinde yola çıkarak bu türün Kazak destanlarının diğer türlerinden daha sonra oluştuğunu ortaya koymuştur. Kazak dastanları konusunda en kapsamlı çalışmaları yapmış olan B. Azibayeva (1998), eserinde ise dastanları konularına göre:

1. Religizoniye (Dinî),
2. Novelliçeskiye (Hikâyelik),
3. Romaniçeskiye (Romantik/ Aşk Konulu) ve

4. Skazoçniye (Masalsı) dastanlar olmak üzere dört dört gruba ayırmıştır. Azibayeva, “Kazak Dastanları” adlı eserinde yukarıdaki tasnifinin dördüncü maddesini Askerî (Savaş) dastanlar olarak değiştirmiştir” (Kuş, 2019a, 20-21).

2. Kazak Dini Destanlarında Hz. Ali Cenknâmeleri

Doğu konuların temelinde meydana gelen yapıtların büyük kısmını dinî destanlar oluşturmaktadır. Dinî yapıtların işlediği temalar ise Müslümanlığı, İslam’ı, onun değerlerini ve kutsiyetini anlatmak, yaymak doğrultusunda olmuştur. Bu doğrultuda, “cenknâmeler de Müslümanlığı yaymak için uğraşan ozanlar tarafından bir propaganda aracı olarak görülmüş ve gayr-i Müslim halkı İslam dinine davet etmede önemli bir araç olmuştur” (Kuş, 2019, 38).

Kazak *batırlık jırları* arasında Hz. Ali cenknâmeleri ayrı bir yere sahiptir. Kazakistan kütüphanelerinin Nadir ve El Yazma Eserler Bölümlerinde son yüz yılda uygulanan dine karşı baskı ve sansüre rağmen Arap harfli yazma ve matbu örneklerinin hala korunmuş olması bunu kanıtlamaktadır.

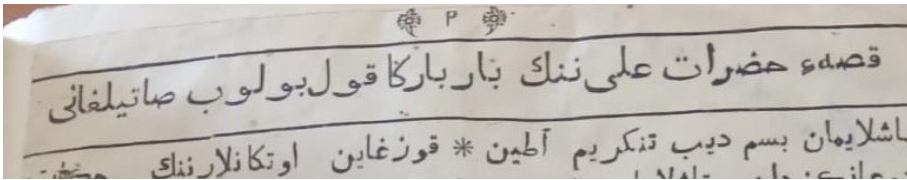
Boztorgay 1870 yılında ünlü oryantalist, araştırmacı V.V. Radlov’un “Obraztsi Narodnoy literatury Turkskih Plemion, jivşih v Yujnoy Sibiri i Djungarskoy Stepı” (“Güney Sibirya ve Congar Bozkırlarında Yaşayan Türk Kabilelerinin Halk Edebiyatı Örnekleri”) adlı kitabının üçüncü cildinde yayımlandı. Yazar metni kimin, ne zaman ve nerede yazdığını göstermemiştir (Kalijanov, 2015). Bu hikâyenin Arap, Latin ve Kiril harfli matbu nüshaları Almatı’da M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Yazma Eserler Bölümünde bulunmaktadır.

Boztorgay destanı, Peygamberimize (s.a.v.) bir fakir adamın gelip haksız yere bir kâfire borçlu kaldığını anlatmasıyla başlar. Hikâye Hz. Ali'nin, adaleti yerine getirmek için Peygamberimizden izin alarak kâfirin diyarına gidip keskin diliyle onu İslam'a getirmesi ile devam eder. Bu destan soru cevap ya da atışma türündedir (Azibayeva, 2005).

Dariga Kız en popüler destanlardan biridir. Hikâyenin merkezinde dini efsaneler ve İslam'ın kurtarıcısı Mehdi ile ilgili hikâyeler yer almaktadır. Destan metni halk arasından (halk ağzından) toplanıp, ilk olarak 1897 yılında Maulekey Jumaşulu tarafından Kazan'da yayınlanmıştır. Daha sonra metin 1901, 1902 ve 1913 yıllarında yeniden basılmıştır (Kalijanov, 2015). Bu hikâyede Hz. Ali Peygamber efendimizin izniyle kahraman ve yenilmez olarak nam salan Dariga isimindeki bir kızla savaşmaya gider ve ona galip olup evlenmesi ve ondan Mehdi adında bir oğlu olması anlatılır. Ancak oğlu dünyaya gelmeden Medine'ye geri döner. Yıllar sonra Medine sokaklarında onu bir genç ile güreşirken görür ve onun oğlu Mehdi olduğunu öğrenmesiyle hikâye devam eder.

Muhammed-Hanafiya destanının baş kahramanı Hz. Ali'nin Rum diyarı kralını savaşta öldürüp onun Hanafiya adlı güzel kızını esir edip onu Peygamber efendimizin huzuruna getirmesiyle başlar. Peygamber efendimiz Hanafiya kızı İslam'a davet eder, ancak kız bunun için üç şartı olduğunu söyler: 1- Hz. Ali ile evlenip bir oğul dünyaya getirmek, 2- Bu evliliğe Hz. Fatma'nın izin vermesi ve onunla dost ve eşit olmak 3- doğuracağı oğlunun adını Muhammed-Hanafiya koymak istediğini söylemesiyle hikâye devam eder. Bu Arap, Latin ve Kiril harfli matbu nüshaları Almatı'da M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsünde Yazma Eserler Bölümünde bulunmaktadır.

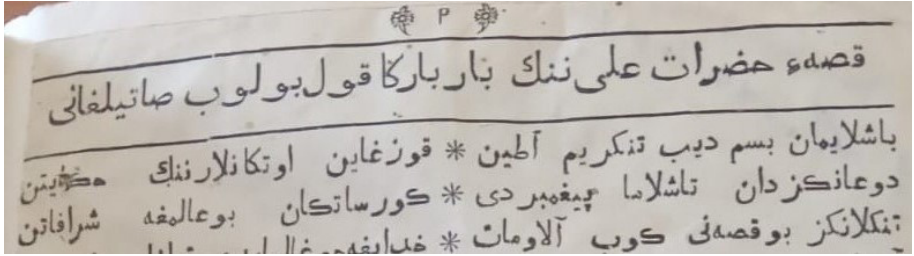
Hz. Ali'nin Saranbay'ı Yola Getirme Hikâyesi Kazak sözlü edebiyatının derleyicisi olan ünlü şair Jüsüpbeğ Şeyhislamulu (1857-1937) tarafından kaleme alınmış ve 1913 yılında Kazan'da basılmıştır. *Babalar Sözü* kitap serisinin 16. cildinde yer alan bu hikâyede Hz. Ali'nin sadaka, zekât vermeyen Saranbay adlı cimri bir zengini hak dini (İslam) ile tanıştırtıp Müslüman oluşu anlatılmaktadır (Kalijanov, 2015). Bu destanın Arap harfli matbu örneği Almatı Bilimler akademisi Nadir ve Yazma Eserler Bölümünde 839-B numarasıyla kayıtlıdır.

Şekil 1: *Hz. Ali'nin Saranbay'ı Yola Getirme Hikâyesi*'nin başlığı

Hz. Ali'nin Şah Barbar'a Köle Olarak Satılması adlı manzum eser 1896, 1901, 1907, 1916 yıllarında M.A. Çirkov matbaasında ve 1913'te Kazan Üniversitesi

yayınevinde yayınlandı (Kalijanov, 2015). Bu destanın Arap harfli matbu örneği Almatı Bilimler akademisi Nadir ve Yazma Eserler Bölümünde 839-B, 387-B, 2041-B numaralarıyla kayıtlıdır.

Şekil 2: Hz. Ali'nin Barbar'a Köle Olarak Satılma hikâyesinin başlığı

Üşbu Kısas-i Zengir Jühüd adlı destanın yazma nüshası Almatı M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Yazma Eserler Bölümünde III: 885.2 numarasıyla kayıtlıdır (Kalijanov, 2015). Destanın başka bir versiyonu veya yeniden basılmış nüshası bulunmadı. Destan *Babalar Sözü*'nün 10. cildinde Kiril harfleri ile yayınlanmıştır (bk. Kuş, 2019).

Destandaki olay Müslümanların düşmanı olan Zengir Jühüd adlı bir gaddar kâfir Hz. Ali'nin cesaretini ve adaletini işitip Medine'ye gelip onunla dövüşmek istemesiyle başlar. Destanın devamında, rüyasında Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ı görüp aşık olan Zengir Jühüd'un Zeynep adlı kızının Müslüman olmasıyla gelişir. Kızının Müslüman olduğunu öğrenen Zengir Jühüd bu duruma kızar ve Müslümanlar ile savaşa girer. Neticede Hz. Ali ve Müslüman ordusuna yenik düşen Zengir Jühüd halkıyla beraber İslam'ı kabul eder ve Hz. Hasan ile Zeynep'in düğünü yapılır (Azibayeva, 2004).

Hazreti Ali'nin Janadil Şehrindeki Cengi adlı destan 1899 yılında Kazan'da M.A. Çirkov yayınevinde Keşafeddin bin Şahmerdan tarafından yayınlanmıştır. Bu destanda olay; Janadil şehrinin hükümdarı Hz. Ali'yi öldürüp başını kesip getirmesi için Kabıl adlı bir pehlivanını gönderir. Kabıl yolda sahabelerden olan Ahtam ile karşılaşır. Ahtam Kabıl'ın niyetini öğrenince kendini Hz. Ali olarak tanıtır onun yerine kendini feda edip başını verir. Hz. Ali Ahtam'ın intikamını Kabıl'dan almak için Janadil şehrine gelip savaşır ve Janadil şehri Müslüman eder. Bu destanda Hz. Ali'nin savaşta gösterdiği olağanüstü kahramanlığı, cesareti, mertliği anlatılmaktadır. *Babalar Sözü*'nün 16. cildinde Kiril harflerle yayınlanan bu destan 1899 yılındaki Kazan örneğinden alınmıştır. Bu hikâyenin başka bir versiyonu veya yeniden basılmış nüshası bulunmadı (Azibayeva, 2005b).

Kısas-i Malikajdar destanı *Babalar Sözü*'nün 16. cildinde Kiril harfleriyle 1915 yılında yayınlanan kitaptan alınmıştır. Destanda Arap kavimleri arasında Karis (Haris) adlı varlıklı ve zengin birinin üç oğlu vardır. Onlardan en küçüğü Malikajdar adında ve çocukluğundan beri savaşıllığı, cesareti ve pehlivanlığı ile nam salmış bir gençtir.

Bir gün iki ağabeyi Müslümanların Mekke ile Medine arasındaki kervan yollarına baskın yapıp Müslümanların mallarını çalarak onları perişan ederler. Bunu duyan Hz. Ali Döldül'e atlayıp Zülfikar'ını alarak Müslümanları korumak için yola düşer. Malikajdar'ın iki ağabesiyle savaşır ve onları öldürür. Malikajdar ağabeylerinin intikamını almak için yola düşer. Yolda av avlamaya çıkan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i esir alır. Durumu öğrenen Hz. Ali onunla savaşır ve sonunda yenik düşen Malikajdar Allah'a yalvarıp, Müslüman olur (Azibayeva, 2005b).

Kıssa-i Salsal'ın ilk matbu örnekleri 1879, 1883 ve 1888'de Kazan'da yayınlanmıştır. Daha sonra Çarlık Rusya tarafından yasaklanan *Kıssa-i Salsal* 1906 yılında yeniden basıldı. Orta Asya ve Kazak kültüründen dombıra, kopuz, böri, rus [...] gibi kavramları kullanarak Maulekey Jumaşulu bu destanı 1909 yılında tekrar yayınladı. *Kıssa-i Salsal* eski ve arkaik efsaneler, motifler, Orta çağ hikâyeleri, Kazak epik *jırlarını*, İslami, tarihi karakterlerin hayat hikâyelerini, savaşlarını ve kahramanlıklarını birbiriyle bağdaştırarak anlatan tarihi-dini bir destan olarak kabul edilebilir. Bu destanın Arap harfli matbu örneği Almatı Bilimler Akademisi Nadir ve Yazma Eserler Bölümünde *III. 8501* numarasıyla ve M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsünde Yazma Eserler Bölümünde *III. 1089* numarasıyla kayıtlıdır. Destan, *Babalar Sözü*'nün 15. cildinde yayınlanmıştır.

2.1. Bahsedilen Hz. Ali Destanlarının Genel Özellikleri

Hz. Ali cenknâmelerinde asıl konu İslam'ı yaymak ve dinsizler ile savaşmaktır. Ana karakter ve baş kahraman ise Peygamber efendimiz ve Hz. Ali'dir. Hz. Ali yola ve savaşa çıkmadan önce her zaman Peygamberimizin izni ve hayır duasını (batasını/fatihasını) alır. İslam yolunda mücadele edip savaşırken de dürüstlük, sadakat, adalet, yardımseverlik, mertlik, yiğitliğin sembolüdür ve bu güzel ananeleri insanlara öğretmektedir. İslam ve adalet yolunda verdiği mücadelelerde her zaman olağanüstü güce sahip olan atı Döldül ve kılıcı Zülfikar yanındadır. Bu destanları söze döken *jırşılar* söz başını besmele ve Allah'a hamd ve yalvarış, peygamberimize medh ile başlarlar.

Hz. Ali'nin kahramanlık destanları ve savaşları anlatılırken dönemin ve bölgenin dil özellikleri ve şartlarına göre anlatılması Hz. Ali cenklerinin ve hikâyelerinin çeşitlenmesine de neden olduğunu görebilmekteyiz .

Diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi Orta Asya'da ve Kazak kaynaklarında da Hz. Ali her şeyden önce Peygamber efendimizin amcasının oğlu, kızı Hz. Fatima (a.s.) anamızın eşi, sevgili torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in babasıdır. Aynı zamanda Hak dini, İslam'ı ve son Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'in en büyük destekçisi ve koruyucu sahabelerinden, Allah, Peygamberi ve İslam yolunda büyük mücadeleler, savaşlar veren yiğit, cesur, dürüst, adil, mazluma karşı merhametli, zalime karşı acımasız bir kahraman olarak bilinen Hz. Ali Kazak *batırlık jırlarında* Farsça ve Arapça olan *Ali Murtaza*, *Şah-i Merdan*, *Haydar-i Kerrar*, *İmam Ali*, *Esedü Allah*, *Şiir-i Huda* gibi tanımlar ve sıfatlar dışında cesaretini, mertliği, cömertliği

ve dürüstlüğünü ifade eden Kazakça *Er Gali, Er Ali, Er Qali/Er Kali, Ali Şer, Şer Ali* isimlerine de sık sık rastlayabiliriz (Arapçadan Kazakçaya geçen kelimelerde –ğ sesi bazen açık /e/ (ә) bazen /ğ/ (ғ) ve bazen de /q/ (қ) sesleri ile karşımıza çıkmaktadır).

Kazak ozanları ve şairleri 20. yüzyılın başında Rus’lar tarafından dinî eserlerin matbaada basılmasına ve yayınlanmasına karşı uyguladıkları yasaklar ve sınırlamalara karşı dinî destanları ve hikâyeleri *jırlara* aktarmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla destanlar dönemin Kazakça özelliklerine göre kaleme alınmış oldular. Örneğin:

Hz. Ali’den Er Ali olarak bahsedilmesi;
Er Äli sabır kılıp saspaydı endi
Alla Tağala bir jolğa bastaydı endi (Kalijanov, 2015, 414).

Er Ali sabır kılıp şaşmaz şimdi,
Allah Taala bir yol gösterecek şimdi.

Kazakların Müslüman, Rusların kâfir olarak anlatılması;
On eki miñ läşkerdiñ bări de Orıs;
Kâpır ösken jer eken, qılıp quanış.
Düniye jüzin qap-qara şañdaq qılıp,
Kün batqanşa tağı da qıladı urıs (Kalijanov, 2015, 92).

On iki bin ordunun hepsi de Rus;
Kâfirlerin yaşadığı yer imiş, diye sevindi.
Yer yüzünü simsiyah toz duman kılıp,
Gün batana dek bir daha kıldı uruş/savaş.
Eski Türkçedeki yaradan anlamındaki *ıye/ue* sözcüğünün Allah kelimesi yerine kullanılması;

Payğambar meken tutqan Mâdinede,
“Ümbetim” desin bizdi O dünyede.
Bir azıraq Payğambardan söz söyleyin,
Jağıma jârdem bergil, Jappar İye (Kalijanov, 2015, 78).

Medine’de ikamet eden peygamberimiz,
 “Ümmetim” desin bize o dünyada (ahirette).
 Bir miktar peygamberimizden söz edeyim,
 Çeneme kuvvet yardım ver, Cebbar İye.

2018 yılında Latin alfabesine geçiş sürecini başlatan Kazakistan, en geç 2031 yılına kadar bu süreci tamamlamayı planlamaktadır (Kabadayı, 2018). Dolayısıyla Kazak dili tarihini araştırmada bu tür metinlerin dil özelliklerinin incelenmesinin, günümüz Kazakçasına aktarılması ve transkripsiyonunun yapılmasının dikkate alınması gereken konulardan olduğu söylenebilir. Çünkü “hiçbir yazı dili ayrıldığı dilden tamamen bağımsız farklı bir yazı diline dönüşemez. Zaman içerisinde bir dilden ayrılarak yazı diline dönüşen dil kollarının ilk ürünleri bu oluşumun ilk örnekleri olması sebebiyle de yazı dili için önemli metinlerdir” (İlhan, 2019, 1910). İşte bu ilk metinlerin sözlü gelenekten yazıya aktarılan destanlar ve *jırlar* gibi ürünler olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, Kazak halk edebiyatının temeli ve en önemli ürünleri zamanında sistemli ve düzenli olarak derlenip yazıya alınamamasının sebeplerini Kazak halkının son üç yüz yıllık süreçte yaşadığı tarihi, siyasi-sosyal olaylar ve durumlar bütünlüğünde araştırılması gerektiğini düşünüyoruz.

2.2. Almatı’da Bulunan Hz. Ali Cenknâmelerinin Yazma Nüshaları

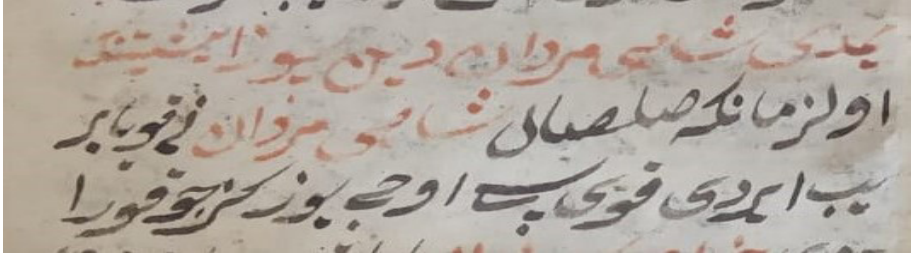
Son yıllarda Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde özellikle Güney Kazakistan ve Almatı bölgesi halkının ellerinde bulunan fakat yıllarca gizli ve saklı kalan Arap harfli yazma ve taşbaskı eserleri çeşitli amaçlar ile ortaya çıkarmaları ve onları uzmanlara, kütüphanelere, araştırma merkezleri ve koleksiyonculara sunmalarına şahit olmaktayız. Bazıları eskiden arşivlerde unutulmuş olanlar ise bazıları da şahsi kütüphaneler ve koleksiyonlarda mevcut olanlardır. Burada uzmanlar ve araştırmacıların dikkatini çekmek amacıyla bazılarında bahsetmeye çalışacağız:

*Hz. Ali’nin Cengi*¹ (detaylı bilgi için bk. Kuş, 2019) *Babalar Sözü*’nün 15. cildinde yer alan bu hikâye Almatı’daki M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü’nün kütüphanesinin Yazma Eserler Bölümünde siyah mürekkeple Arap harfleriyle *III. 128* numarasıyla kayıtlıdır. “Varakları yıpranmış ve yırtılmış olan bu yazma eserde yer yer kelimelerin silinmiş olması okunmasını da zorlaştırmaktadır” (Azibayeva, 2005a, 302). Bu destanın yazarı 19. yüzyılın sonunda Omsk bölgesinde yaşayan bir hikâye anlatıcısı Kıpşakbay Bağdatulu. Hikâye, sahabelerden Sa’d-ı Vakkas Hz. Ali’yi oğlunun sünnet düğününe davet etmesi ve Hz. Ali sahabenin oğluna hediye arayışındayken kendini kâfirlerin arasında bulmasıyla başlar. Hz. Ali kâfirlerle dört yıl süren savaşın ardından geri dönmesiyle devam eder. Destanda, Süleyman peygamber zamanından kalan Valia şehri, Kral Qaqqa, Muhsin Batır ve Jamnun karakterleri yer almaktadır. Ahlak, dürüstlük, dostluk ve Hz. Ali kahramanlığı hikâyenin merkezinde yer almaktadır (Azibayeva, 2005).

Salsal adlı Arap harfleriyle yazılmış bir el yazma eser Almatı’daki Bilimler

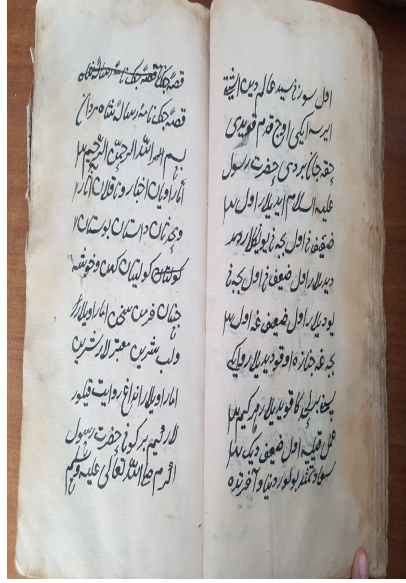
¹ Karantinadan dolayı bu el yazma nüshasına ulaşılamamıştır.

Akademisi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümünde 1371-*Q* numarasıyla bulunmaktadır. Mansur türünde olan bu eser *Kıssa-i Salsal* ile aynı muhtevaya sahiptir. Dil açısından *Salsal* Çağatayca'nın Klasik Dönem Sonrası özelliklerine sahiptir.

Şekil 3: *Kıssa-i Salsal* metninden bir parça

Kazak destanları arasında yukarıda örnekleri verilen manzum Hz. Ali cenknâmeleri dışında Almatı'da A. Nevgod'un şahsi el yazmaları koleksiyonunda (261 numarada kayıtlı) *Kıssa-i Cenknâme-i Risale-i Şah-i Merdan* adıyla yeni bir nüsha bulunmaktadır. *Salsal* ile konusu ve muhtevası aynı olan bu nüsha üç ayrı metinden oluşan bir kitapta yer almaktadır: birinci metin “*ve Nakl Kılıbdurlar Hazret-i Kadı 'Afif ud-din*” başlıklı (1a-91b s.), ikinci metin *Kıssa-i Cenknâme-i Risale-i Şah-i Merdan* başlıklı (92a-262a s.), üçüncü metin ise kitabın sonunda yer alan, on varaktan oluşan ve son sayfaları eksik olan bir tıp metni bulunmaktadır. Kitabın ikinci metni olan ve 170 varaktan oluşan Hz. Ali Cenknâmesi nesir türünde ve Orta Asya Türklerinin edebi yazı dili olan Çağatayca'nın klasik sonrası döneminin özelliklerini taşıyan bir Türkçe ile yazılmıştır. Metnin son sayfasında tarih olarak yazı ile 1324 (hicri) gösterilmiştir. El yazması kitabın dış ölçüleri 260 x 150 mm., iç ölçüleri 180 x 90 mm. olup ince kâğıt ve mukavva kapaklıdır. Yazı stili belli olmayan metin çok düzensiz ve iri harfler ile yazılmıştır. Satır sayısı 11 ve her sayfada yaklaşık 5-6 cümle yer almaktadır. Metinde bulunan imla hatalarının çokluğu, müstensih ya da yazarın dinleyerek hikâyeyi yazıya aktardığını düşündürmektedir. Bu nüshanın bir başka özelliği de muhteva olarak *Salsal* ve *Kıssa-i Salsal* destanlarının aynı içeriğe sahip olmasıdır.

Şekil 4: *Kıssa-i Cenknâme-i Risale-i Şah-i Merdan* metninin ilk sayfası

Kıssa-i Cenknâme-i Risale-i Şah-i Merdan’da olaylar Hz. Muhammed (s.a.v.)’in saygı ve sevgi dolu bir ortamda yarenleri ve sahabeleri ile otururken canının geyik eti çektiğini söylemesi ile başlar. Sahabelerden Sa’d-ı Vakkas ve Abu Muhaccen herkesten önce birden ayağa kalkıp gidip geyik avlayıp gelmek için Peygamber efendimizden izin isterler. Efendimizden izin aldıktan sonra iki sahabe yola çıkarlar. Hikâye Sa’d-ı Vakkas ve Abu Muhaccen geyik ararlarken bilmedikleri bir yerde yüksek bir dağın eteğine geldiklerini fark ederler. Dağa çıktıklarında kendilerini kâfirlerin ülkesinde kâfirlerle savaşırken bulurlar, öte taraftan Peygamber efendimiz Sa’d-ı Vakkas ve Abu Muhaccen ikisinin geciktiğini ve onları merak ettiklerini dile getirir. Bu durumda Hz. Ali ikisinin peşinden gitmek için izin alıp atı Düldül ve yaveri Kamber ile yola çıkar. İki sahabe yi aramaya çıktığı bu yolculukta Hz. Ali’nin başından birçok ilginç ve tuhaf olaylar geçer, kâfirlerin şehrine geldiğinde Hz. Ali olduğunu gizleyip kendini *Kışamşam* isimli bir köle olarak tanıtmaması, Huvaran, Kristal Dağ, Barbar Zemin, Harezem Zemin gibi değişik ülkelere yolunun düşmesi, buralarda Cemşid Şah, Firüz Şah, Malik Eşter/Malikajder, Efrasiyab gibi tarihî ve dinî şahsiyetler ile karşılaşması, Katar el-‘ayın, Navadır Şah, Human, Salsal Şah, Kahmasb (Tahmasb), Salsal’ın oğlu Şaddad gibi kişiler ile adalet ve İslam yolunda verdiği savaşlar ve gösterdiği yiğitlik ve kahramanlıkları anlatılmaktadır. Metinde Hz. Ali için Haydar-i Sahip Kıran, Şir-i Yezdan, Haydar-i Kerrar, Şir-i Huda, Şah-i Merdan, Ali Murtaza gibi sıfatlar da sık sık kullanılmaktadır.

2.2.1. Kissa-i Cenknâme-i Risale-i Şah-i Merdan 'ın Dil Özellikleri

Metnin dil özelliklerine bakıldığında bazı kelimelerin eski Türkçe şeklini koruduğunu görebiliyoruz. Bazen de çeşitli ses değişiklikleri olmuştur. Metinde kapalı ê sesi “*elif+ye*” ile yazılmıştır. Ancak biz burada kapalı ê okumak için bir işaret olmadığından “*i*” ile okuduk. Arapça ve Farsça kelimeler genellikle aslına uygun olarak yazılmıştır. Ancak bazı kelimelerde yanlış yazımlar görülmektedir.

Ünlülerin yazımı:

1. a, e yazımı:

Kelime başında *a* sesi (elif) ve (medli elif-uzatma) ile yazılmıştır. Örneğin,

 aydı ki (95a/2), av avlap (93a/9), atlarığa (93a/5), asman (93a/11), atımız (97a/5), anı (97a/1).

Kelime başında *e* sesleri (elif) ile yazılmıştır: Örneğin, *el-qıssa* (112b/10), *eger* (144a/2), *ey perverdigârım* (179a/5).

2. ı, i yazımı:

Kelime başında elif+ye (ای) , ortasında sadece ye (ی) ile, sonunda da ye (ی) yazılmıştır. Örneğin, *ıraq* (93a/10), *iki* (96a/5), *kirdiler* (99a/5).

3. o, ö, u, ü yazımı:

Kelime başında elif+vav (او) ile, kelime içinde ve sonunda *vav* ile yazılmıştır. Örneğin, *on iki miş* (99b/10).

Metinde çekim ekleri bazen ayrı bazen bitişik yazılmıştır: *başımge*, *yetti-ler*.

Harekenin kullanımı:

Arapça kelimelerde bazen şedde kullanılmış bazen kullanılmamış. Örnek olarak *ammā*.

Ses bilgisi:

p > f değişimi: پ yerine ف yazılması: کورپه/کورفه körfе (94a/5).

y türemesi: metnimizde *ibermek* fiili Eski Türkçedeki gibidir. Fakat birkaç örnekte kelime başında (y-) türemiştir. yiberdiler (99b/1), iberdi (95a/6).

حال/ص/حالس yerine ص yazılması: silāhlar (259a/10) gibi imla hataları sık sık karşımıza çıkmaktadır.

Metinde yapım ve çekim ekleri birçok yerde ayrı ve başka satırda yazılmıştır. Örneğin 95a sayfasının ikinci ve üçüncü satırlarında:

aydı ki sizlerni munda kilgen- (2)

-lerinizni baba-yı bağbān körgen (3)

Metinde Türkçe (*dik, andağ, mundağ, soñ*, vb.), Farsça (*güyā, nāgāh, ki, eger, tā ki, çūn*, vb.) ve Arapça (*ammā, el-kıśsa, elbette*, vb.) edatlarının çok sık ve bolca kullanıldığını da görebiliriz.

Metinde Farsça, Arapça ve dönemin Türkçesine ait edat, bağlaç, tamlama, savaş aletleri, mekân ve kişi adları gibi dil birimlerin çeşitliliğinin folklor, dilbilim ve halk edebiyatı, sözlü kültür ve sözlü gelenek araştırmalarının yanı sıra klasik sonrası Çağatayca dil özelliklerini incelemek için de bir kaynak olabileceğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Sözlü gelenek ürünlerini insanların bağlı oldukları dini ve inançları ile ilgili ritüellerde de görebiliriz. Hemen hemen her dinde dualar ve ayinler dile getirilen söz ile gerçekleşir. İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ilk olarak sözlü şekilde Peygamberimize inmiş sonradan yazıya dökülerek kutsal metin ve kitap olarak şekillenmiştir. Ancak pek çok dinî gelenek bugün metinlerde olsa bile, sözlü geleneğin üstünlüğünü dinî ritüellerde ve ayinlerde dile getirilen sözler ve söylenen dualarda görebiliriz.

Sürekli harekette olan göçebe Kazaklar İslam dini ile tanıştıktan sonra, İslamiyet'in değerlerini, kutsal metinlerini ve sözlerini yazılı kültürden çok daha eski ve güçlü olan sözlü kültür ürünlerine büründürerek Orta Asya bozkırlarında onların daha kolay ve kalıcı olarak ağızdan ağıza kulaktan kulağa gönülden gönüle yayılmasına ve benimsenmesine sebep olmuşlardır.

Kazak sözlü geleneğinde *aytus* yani sözlü atışma, *jır*, alkış ve kargış gibi sözlü kültür ürünlerinin günümüze kadar varlığının devam etmesini, *ayılgan söz atılgan oktay* [ağızdan çıkan söz yaydan çıkan ok] gibi, *söz süyekten ötedi* [söz kemiği keser], *jaksı söz jarım ırıs* [iyi söz söylemek ya da iştirmek rızkın yarısını kazanmak kadar olur] gibi atasözleri ve deyimler Kazakların çok güçlü ve derin sözlü geleneklerine bağlılıklarını anlatmaktadır.

Kazak Edebiyatının Doğu destanları ile tarihi destanları arasında dinî destanlar ve *batırlık jırları* kategorisinde yer almakta olan Hz. Ali cenknâmeleri Kazakistan Müslümanları arasında Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.), kızı Hz. Fatıma, Hz. Ali ve oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e karşı mezhep ayrımcılığı yapmadan sevgi ve bağlılığı aşilayarak toplumda bireyler arasında birleştirici ve bağlayıcı özelliğiyle sözlü gelenek ürünlerinin sağladığı katkıyı sergilemektedir.

Sonuç olarak tarihi metinlerin son zamanlarda Kazakistan sahasında gün ışığına çıkmaya başlaması ve çeşitli bölgelerde özel koleksiyonlarda görünen Arap harfli tarihi Türk metinlerinin okunması, günümüz Kazakçasına aktarılması, transkripsiyon

yapılması gibi konuları gündeme getirmektedir. Hz. Ali cenknâmelerinin yalnız Anadolu değil Orta Asya sahasında da çeşitli örnekleriyle bazen müellifleri belli, bazen anonim, bazen manzum bazen mensur, bazen matbu bazen yazma, bazen Arap harfleri ile bazen Kiril veya Latin harfleri ile çeşitli nüshalar türünde karşımıza çıkmaktadır. Bu da Türk Dünyasının geniş coğrafyasında Hz. Ali Cenknâmelerinin farklı örneklerinin derleme, toplama ve inceleme çalışmalarının yapılmasında, tarihi Türk dili ve sözlü geleneği araştırmalarında önemli kaynak olmakla beraber günümüzde Türk-İslam dünyasında bütünleştirici ve birleştirici özelliği açısından da uzmanlar tarafından dikkat dışı kalmaması gerektiğini düşünüyoruz.

Kaynaklar

- Alibek, Toktar. “Dini Destanlar Hakkında”. *Kozhalar*. Erişim 21 Haziran 2021. <https://kozahalar.kz/2016679-dini-dastandar-haqynda>
- Arıkan, Metin. *Kazak Destanları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Atalan, Mehmet. “Türk Kültüründe Hz. Ali Cenknâmeleri”. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*. 1/2, (May, 2009), 7-27.
- Azibayeva, Bakıtjan (ed.). *Babalar sözü: Dini Destanlar*. 10 Cilt. Astana: Foliant, 2004.
- (ed.). *Babalar sözü: Dini Destanlar*. 11 Cilt. Astana: Foliant, 2005.
- (ed.). *Babalar sözü: Dini Destanlar*. 15 Cilt. Astana: Foliant, 2005a.
- (ed.). *Babalar sözü: Dini Destanlar*. 16 Cilt. Astana: Foliant, 2005b.
- Berdibay, Rahmankul. *Epos – el qazınası*. Almatı: Rauan, 1995.
- Çetin, İsmet. *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1997.
- Duran, Zehra Gültekin. “Türk Destanlarında Merkez Kahramanın Kutsal ve Dini Değerlere Yaklaşımı Üzerine Tespitler”. *Türkbilgi* 38 (Aralık, 2019), 223-230.
- Eker, Gülin. “Gelenekten Geleceğe Halk Edebiyatı”. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. ed. M. Öcal Oğuz. 315-330. Ankara: Grafiker, 6. Basım, 2008.
- İlhan, Nadir. “Oğuz Türkçesi Metinlerinden Salsal-Name'nin Paris Nüshası”, *Turkish Studies*, 14/4 (Ocak, 2019), 1907-1924. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.39230>
- Kabadayı, Osman. “Kazakistan’ın Yeni Latin Alfabesine Geçiş Süreci Üzerine Bir Değerlendirme”. *Yeni Türkiye - Türk Dili Özel Sayısı* cilt 3/101 (Ocak-Haziran, 2018), 394-406.

- Kabadayı, Osman vd. *Kazakistan (Almatı) Millî Kütüphanesindeki Arap Harfli Türkçe Nadir Eserler Kataloğu*. Almatı: Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü, 2021.
- Kalijanov, Ualihan vd. *Haziret Ali* (Dini Destanlar). Almatı: Adebiet Alemi, 2015.
- Konratbayev, Auelbek. *Kazak Folklorının Tarihi*. Almatı: Ana tili, 1991.
- Kosan, Serikbay. “Folklordık Dastan Türleri”. *Anatili.kazgazeta*. Erişim 25 Mayıs 2021. <http://anatili.kazgazeta.kz/news/5853>
- Kuş, Fatih. “Kazak Cenknâmelerin’den İki Örnek”, *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2019), 36-62.
- *İki Kazak Cenknâmesi: “Azret Ālidiñ Sogısı” ve “Üşbüv Qissa Zeñgir Jühüd” (Metin-İnceleme)*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019a. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/373667/yokAcikBilim_10317591.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Margulan, Alekey. “Kazak Destanının Karakteri ve Tarihi Durumu”. *KazSSR. Tarih sayısı* 2 (1946), 75-81.
- Oğuz, Öcal. *Türk Dünyası Halk Biliminde Yöntem Sorunları*, Ankara: Akçağ, 2000.
- “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, *Milli Folklor*, Ankara: Geleneksel, 8/62 (2004), 5-7.
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi*. Çev. Sema Postacıoğlu Banon. İstanbul: Metis, (2014).
- Saluk, Reyhan Gökben. “Hz. Ali Cenknâmeleri ve Bir Metin: Esed ile Şah-i Merdan Cengi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 85 (2018)., 71-85.